

Ferenczi Ilona

Kísérlet a liturgia egységesítésére az Erdélyi Fejedelemségben (a 17. század első felében)

A 17. század folyamán Erdély önálló fejedelemség volt, amely azonban Magyarországnak a török uralom alatt álló részével és az első sorban a Felvidékre kiterjedő királyi Magyarországgal továbbra is szoros kapcsolatban maradt. Az ország kulturális élete különösen két kiemelkedő fejedelmi személyiség, Bethlen Gábor (1613-1629) és I. Rákóczi György (1630-1648) alatt virágzott. Mindketten fontosnak tartották, hogy művelt udvari papjaik legyenek, akik közül az egyik rendszerint az erdélyi református egyház püspöke volt. Ezek a lelkészek résztvettek a fejedelmi gyermekek és rokonaik nevelésében is. (1622-ben meghívást kapott az udvarba Martin Opitz, aki — jóllehet csak egy éven át — az újonnan alapított iskolában tanított.)¹

A lelkészek tevékenysége a gyulafehérvári fejedelmi nyomda megnyitásától (1623) fogva arra is kiterjedt, hogy zsinati iratokat, vitairatokat, prédikációs köteteket és törvénytövegeket készítsenek elő nyomtatásra. E területen legfontosabb munkájuk egy liturgikus énekeskönyv, az *Öreg Graduál* kinyomtatása volt.²

A graduál előkészítése és összeállítása két udvari lelkész — később püspök — hivatali idejéhez kapcsolódik. Az első, Keserői Dajka János (1580 k. – 1633), debreceni, wittenbergi, marburgi és heidelbergi tanulmányai után Nagyváradon lett lelkész. Bethlen Gábor 1615-ben hívta meg a gyulafehérvári

A tanulmány eredeti, német nyelvű változata „Ein Versuch zur Vereinheitlichung der Liturgie im Fürstentum Siebenbürgen in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts” címmel a Sursium corda. Variationen zu einem liturgischen Motiv. Für Philipp Harmoncourt zum 60. Geburtstag. (Hrsg. Erich Reuhart und Andreas Schneider, [Graz 1991.] kötetben (342-348.l.) jelent meg. A szerző zenetörténész, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola zenetudományi tanszékének adjunktusa, a Magyar Egyházzenei Társaság alelnöke.

1 Zoványi J.: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. 3., jav., bőv. kiadás. Szerk. Ladányi S. Budapest 1977. 444.

2 Az elnevezés önkényes és félrevezető. E két szó a nyomtatott mű címének 38. és 39. szava. A GRADVAL, a 39. szó magában áll középen nagybetűkkel, és az előző sor e szó jelzőjével, a kisbetűkkel írott „öreg” szóval ér véget. Abban a korban az „öreg” szó ‘grandis, magnus’ jelentéssel bírt. (*A magyar nyelv szótára*. Előkészítette Czuczor G. és Fogarasi J. 1-6. (Buda)Pest 1862-1874.) A fentebbi cím folytatása szerint a Bethlen-graduál (lásd alább) „öreg” azaz nagy betűkkel íródott. 1899-ig a nyomtatványt egyszerűen „Graduál”-nak nevezték. Csak amikor az „öreg” szó eredeti jelentése elhomályosult és az új jelentést tévesen a graduálra alkalmazták, kezdték használni a jelzőt is. Maga a szerző ajánlólevelében soha nem említi „öreg Graduál”-t, csak „Graduál”-t, s egyszer „magyar Graduál”-t. Hogy ezt a graduált megkülönböztessük a többitől, mi is az „öreg” jelzőt használjuk, de az eredeti jelentésben.

Bibliográfia, irodalom az Öreg Graduálhoz: Sándor I.: *Magyar könyvesház, avagy a magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerint való rövid említésök*. Győr 1803. 27. A 37. o. szerint a Graduál 1653-ban is megjelent; Szabó K.: *Régi Magyar Könyvtár I.* Budapest 1879. Nr. 658 (7 példányt említ); Erdélyi P.: „Énekeskönyveink a XVI. és XVII. században. Nyomtatott források”, *Magyar Könyvszemle* 7 (1899) 133 (11 példányt említ).

gyülekezet lelkészének — egyszersmind udvari prédikátornak —, ahol 1618-ban püspökké választották. Említésre méltó a liturgia terén végzett munkája és törekvése az erdélyi református egyház megerősítésére.³

A másik udvari prédikátor, Geleji Katona István (1589-1649), többek közt Sárospatakon tanult, ahol rögtön utána szenior, majd Beregszászon rektor lett. Bethlen Gábor támogatásával Heidelbergben folytathatta tanulmányait. Gyulafehérvárt először rektor lett (1617), majd a fejedelem unokaöccse nevelőjeként 1619-ben ismét Heidelbergbe utazott. 1621-ben kapott meghívást a gyulafehérvári udvari prédikátorságra, és Keserői Dajka János halála után átvette a püspöki tisztséget is. Részint írásban is megjelent műveivel hozzájárult a teológiai irodalom és a magyar grammatika fejlődéséhez.⁴

Mindenekelőtt azonban püspöki tevékenysége korszakalkotó jelentőségű. Tovább akarta erősíteni az erdélyi református egyházat, és az evangélikus egyházzal szövetségre szándékozott lépni, ugyanakkor erélyesen és sikerrel szállt szembe a puritán és az unitárius mozgalmakkal.⁵ Az így létrejövő unió számára fontosnak és kívánatosnak tartotta egy egységes liturgikus gyakorlat bevezetését. Ehhez nem csak kancionále-típusú, hanem liturgikus énekeskönyveket, ún. *graduálokat* is felhasznált, melyek az anyanyelvű gregoriánt mint a református és az evangélikus egyház közös tradícióját tartalmazták. Javaslatára kezdtek meg az Öreg Graduál nyomtatásának előkészítését, majd Keserői Dajka püspök, a másik közreműködő halála után, egyedül irányította a munkát.

Sajnos, előre kell bocsátanunk, hogy ez az óriási és értékesnek tűnő munka, melyben liturgia-egységesítési törekvései testesülnek meg, gyakorlatilag teljesen hatás és folytatás nélkül maradt. Maga a nyomtatvány és annak instruktív előszava, amely a közreadó szándékait és a munka egész folyamatát leírja, mindenki számára, aki — különösen ökumenikus szempontból — liturgikával foglalkozik, nagyon tanulságos és érdekes.⁶

A „graduál” szó egy sajátos magyar liturgikus könyvműfajt jelent. A gregoriánium, melyet a német reformátorok példája nyomán magyarra fordítottak, 1540 és 1640 között szilárdan tartotta helyét az istentiszteletben. A magyar gregoriánium anyaga részben a graduálokban, részben a liturgikus énekeskönyvekben, vagyis graduál-jellegű énekeskönyvekben maradt fenn.⁷ A graduálkönyvnek nem sok köze van a *graduáléhoz* mint középkori könyvműfajhoz, mert túlnyomórészt a mellékistentiszteletek tételeit, és sokkal kevésbé

3 Életről I. Szinnyei J.: *Magyar írók élete és munkái*. 6. kötet. Budapest 1899. 153-154; *Zoványi* 310.

4 Gyulafehérvárt jelentek meg: *Praeconium evangelicum*, 2 kötet. 1638-1640. *Váltság titka*, 3 kötet. 1645-1649. *Magyar grammatikatska*. (1645).

5 Vö. *Szinnyei*, 5. kötet. Budapest 1897, s.v. (Geleji) Katona János, 1196-1202; *Zoványi* 213-214.

6 Az Öreg Graduálról I. K.W. de Jong: „Een gereformeerd graduale”, *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek* 4 (1988) 151-182.

7 Vö. Ferenczi I.: „Die ungarische Gregorianik im 16. u. 17. Jahrhundert”, *JLH* 32 (1989) 158-165 (30 ismert forrás bemutatása).

az ordinárium- és propriumtételeket tartalmazza.⁸ A graduálokat kétféle módon állították össze. Általában az egyházi év rendje szerint jegyezték le a liturgikus műfaji sorozatokat, s csak ritkán az egyes vasár- és ünnepnapok teljes liturgiáját. Vannak azonban keveréktípusok is, amelyek átmeneti állapotot tükröznek, tehát mindkét formából nyújtanak valamit.

A graduálok csak nagyon ritkán jelentek meg nyomtatásban,⁹ a liturgikus anyag elsősorban kéziratos úton terjedt.¹⁰ A többé-kevésbé gondos másolatokkal együtt terjedtek azonban a hibásak is, és pedíg a három részre szakadt Magyarország minden területén. E visszás helyzetnek akart véget vetni az Erdélyi Fejedelemség azáltal, hogy a sok fogyatékos kéziratos graduál után egy teljes mintapéldányt alkot.

A mintagraduált a fejedelmi nyomdában készítették.¹¹ A két lelkész ehhez elsősorban azt a nagy kéziratos graduált használta fel, amelyet néhány évvel korábban, Bethlen Gábor idejében írtak.¹² Az egész Magyarország területéről összegyűjtött különböző graduálok alapján — mint azt a nyomtatott graduál előszavából megtudhatjuk —, a válogatás és javítás hosszadalmas munkájával állították össze és egészítették ki ennek az ún. Bethlen-graduálnak az anyagát.¹³ A Bethlen-graduált a fejedelmi udvari templomban használták és ott őrizték. Amikor a fejedelmi utód, I. Rákóczi György látta a nagy, díszes kéziratot, elhatározta, hogy kinyomtatja.

A nyomtatás három okból volt szükséges. A Bethlen-graduált óriás mérete miatt nagyon körülményes volt kezelni. Nagy terjedelme ellenére ugyanakkor a kézirat kiegészítésre szorult, azonkívül nem is volt hibátlan. A nyomtatás legfontosabb oka azonban az a döntő tényező volt, hogy egy — addig csak helyileg használatos — kézirat használatát a nyomtatás révén meg lehetett sokszorozni (ugyanakkor méretében le lehetett kicsinyíteni).¹⁴ A Bethlen-graduál sajnos megsemmisült, anyagát azonban átmentették a nyomtatott Öreg Graduálba. (Mivel a nyomtatott graduál anyaga a kéziratoshoz képest lényegesen kibővült és jobb lett, a két réteget csak alapos kutatással lehet szétválasztani.)

8 A mellékistentiszteletek legtöbb tételét (az Öreg Graduálban is), a vesperára szánták, s csak néhányat a primára, kompletóriumra, matutinumra.

9 Az Öreg Graduálon kívül csak két liturgiai-zenei nyomtatványt ismerünk Huszár Gáltól a 16. századból (1560/61, 1574): 1983-ban és 1986-ban facsimileként újra megjelentek.

10 A legváltozatosabb az Eperjesi graduál (1635), amely liturgikus tételeken kívül gyülekezeti énekeket és többszólamú darabokat is tartalmaz. Forráskiadásként megjelent 1988-ban a *Musicalia Danubiana* sorozatban.

11 A nyomtatás munkálatairól l. Ecsedy J.V.: „A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka (1623-1636)”, *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974-1975*, Budapest 1978. 349-421.

12 A nyomtatott graduál előtörténetét leírja Szabó T. A.: „Újabb adatok és pótlások kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink könyvészetéhez”, *Erdélyi tudományos füzetek* 123. Kolozsvár 1942. 5-6; a Bethlen-graduálról l. uő.: „Bethlen Gábor elveszett kéziratos graduálja”, *Református Szemle* 31 (1938) 7-9.

13 Nem csak a megrendelőt, Bethlen Gábor fejedelmet ismerjük név szerint, hanem a graduál másolóját, Pálfi Istvánt is. Azt azonban nem tudjuk, hogy kántor volt-e (Szabó T. 1941. 6).

14 Erre a három motívumra utal Geleji Katona István a graduál ajánlólevélében.

Az Öreg Graduál nyomtatása alapos előkészítő munkálatokat követelt a fejedelmi nyomdától. Új betűformákat és hangjegyeket készítettek, és külföldről új nyomdászokat alkalmaztak.¹⁵ A nyomtatás 1632-től 1636 közepéig tartott. Ahogyan a „Hibajegyzékből”¹⁶ kivehető, a nyomtatás két fázisban történt. Először a kottavonalakat, aztán a hangjegyeket és más zenei jeleket állították össze, és hozzájuk igazították a szöveget. Mindez nagy gondosságot igénylő, körülményes és fárasztó munka volt.¹⁷

A nyomtatott graduál 416 nagyfólióból áll, amelyből 390 oldalt foglal el a liturgikus anyag.¹⁸ A mű elején címlapot, ajánlóleveleket és egy liturgikus műfajok szerint összeállított betűrendes mutatót találunk. A graduálhoz egy hibajegyzék csatlakozik, de azt utólag, az ismert példányokban hol a kötet elejére, hol a végére kötötték be.

A cím nem tartalmaz ajánlást, ezért nem oly barokkosan terjengős, mint ahogy az egyébként a korban szokásos volt, de a tartalomra és az előkészítő munkálatokra vonatkozólag igen bőbeszédű. Eszerint az Öreg (vagyis 'Nagy') Graduált „ékes ritmusú himnuszokkal, prófétai lélektől szerzetetett szent zsolotárokkal, örvendetes nótájú prosákkal” (azaz sequentiákkal), továbbá különböző, a mi „nyelvünkre fordított lelki dícséretekkel” és „kegyes ceremóniákkal” töltötték meg az egyházi év rendje szerint, és megtisztították azoktól a fogyatékoságoktól, amelyek az első fordítás vagy az új alkotások, különösen pedig az egyik példányról a másikra való másolás során történtek. A cím második része a közreműködő lelkészekről, a fejedelmekről és a Bethlen-graduálról szól, amiről már a nyomtatott graduál előtörténetével kapcsolatban beszámoltunk. A címlap hátoldalán idézik a zenére vonatkozó, jól ismert bibliai ígétet (Ef 5,18-20; Kol 3,16-17), melyek a legfontosabb magyar énekeskönyvek előszavában mindig felbukkannak (elsősorban is a Pál apostolnak a Kolossébeliekhez írt leveléből vett alaptextus).¹⁹

Az első ajánlólevélben I. Rákóczi György fejedelem fordul az olvasókhoz és a gyülekezetekhez, akiket a graduállal megajándékozott. Elmondja, hogy a nyomtatás munkálatai közel négy esztendeig tartottak, uralkodásának 66. hónapja óta. Nehéz idő volt, sok törődéssel, gyásszal és nyugtalansággal. Annál fontosabb és szükségesebb nekünk, akik Isten szeretetétől teremtettünk, hogy igazságát, bölcsességét és irgalmasságát megismerjük. Isten dícsérete s ezáltal a keresztyén gyülekezet építése volt a fejedelem szándéka, amikor a graduált kinyomtatta. A graduálból kétszáz példányt készítettek és el-

15 Gulyás P.: „Nyomdáink belső élete a 16-17. században”, *Irodalomtörténeti közlemények* 56 (1948) 3. Gulyás szerint az új nyomtatási anyag holland eredetű volt. Ecsedy V. 363 szerint az új betűtípusok és hangjegyek vagy Hamburgból vagy Krakkóból származtak, ahonnan az új nyomdászok is jöttek.

16 Rákóczi fejedelem utal a hibajegyzékre a pataki lelkészhez írott levelében, I. Szilágyi S.: „I. Rákóczi György fejedelem levelezése Tolnai István sárospataki pappal”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1875, több részben.

17 Ecsedy V. az ajánlólevél alapján.

18 Keserői Dajka püspök a H ívig (= 48 fólió) működött közre. 1633 májusában halt meg.

19 Így pl. Huszár Gál énekeskönyveiben.

küldték a nagyobb református gyülekezeteknek.²⁰ E példányokból a fejedelem egyetlen egyet sem vásárolt magának, hanem mindegyiket elajándékozta. Az ajándékba adott példányokat sajátkezű ajánlással látta el, amely három részből állt: a *Georgius Rákóczy* aláírás, a fejedelem jelmondata, *Non est currentis neque volentis sed miserentis Dei* (Róm 9,16) és a fogadó gyülekezet megnevezése, pl. *Pataki ecclesiae, Somorjai ecclesiae*.

A második levelet (16 nagyfólió!) Geleji Katona a fejedelemnek ajánlotta. Aláírásában nem református, hanem orthodox, azaz 'igazhitű' vagy 'óhitű' püspöknek nevezi magát. A gondosan fogalmazott ajánlólevélből itt csak kivonatot közölhetünk.²¹ A 19. zsoltár 2. verséből és az egész 148. zsoltárból és néhány más bibliai könyvből vett idézetekkel azt bizonyítja, hogy minden teremtmény az Urat dicséri. És ha az állatok, különösen a madarak, édes dallamokkal dicsérik Istent, akkor az embernek is csak Istenét lehet dicsérnie. Istent tettekkel és szavakkal lehet magasztalni. Tettekkel úgy, hogy Isten parancsaihoz és tilalmaihoz szabjuk magunkat, tehát azt tesszük, amit Isten parancsolt nekünk, és távortartjuk magunkat attól, amit megtiltott. „Úgy fényeskedjék a ti világosságotok az emberek előtt, hogy lássák a ti jócselekedeteiteket és dicsérjék a ti mennyei Atyátokat” (Mt 5,16). Másrészt, ha mi a keresztény nevezet alatt úgy viselkedünk, mint a pogányok, „timíattatok Isten neve szidalmaztatik a pogányok között, amint írva vagyon”. (Róm 2,24) Szavakkal úgy dicséri Istent az ember, hogy jótéteményeit hálaival hirdeti, tetteit, teremtését, megváltását és műveit dicséri és mindenért hálát ad Neki.

Szavakkal továbbá kétféleképpen lehet Istent dicsérni: a *mindennapi szavakkal* vagy pedig versekkel és zenével. A zenével történő istendicséret is kétféle: vagy mesterséges, aminek hangszerre van szüksége, vagy természetes, amire az emberi hang képes. Ezért nevezik őket *musica instrumentálisnak* és *musica vocalisnak*.

Geleji Katona a hangszeres zenét az istentiszteleti használatra alkalmatlannak tartja, és következőképpen érvel:

Jóllehet a Biblia említi őket, de csak az Ótestamentum (2Móz 15,20; 1Krn 16,42; 2Krn 29,25-26 és a 150. zsoltár parancsa). A hangszeres zene sem az újtestamentumi időben, sem a kereszténység első évszázadainak gyülekezeteiben nem volt használatos. Csak hat évszázad múltán nyert teret lassacskán az istentiszteletben. Az istentisztelet igazi formáját Krisztus és az apostolok idejéből kell megtanulni, nem későbbi döntésekhez kell hozzászabni. (Másként nem a folyó folyónk a forrásból, hanem a forrás a folyóból). A hangszeres zene és maga az orgonazene azért is veszélyes, mert a gyönyörködtetés által elvonja a figyelmet Isten igéjétől.

Az igazi, a természetes egyházzene, tehát a *vokális zene* ismét kétféle lehet: *figurális* vagy *simplex (egyszerű)*. Akkor figurális a zene, amikor a szöveget

20 A fejedelem levélváltásából kiderül, hogy a graduált az eperjesi evangélikus gyülekezetnek is elküldték. Vö. *Szilágyi* 16. jegyzet.

21 A következő gondolatmenetet a szerző nem csak bibliai versekkel, hanem egyházatyáktól és antik auktorktól származó idézetekkel is ellátta.

nemcsak egy hang, a „tenor”, hanem különböző szólamok énekelik. Noha a figurális zene nagyon szép és bölcs találmány, az egyházi és istentiszteleti használatba nem mehet át, mert nem érthető a gyülekezet valamennyi tagja számára, így inkább a gyönyörködtetésre, semmint az építésre szolgál. A hálaadást és a kérést olyan érthetően kell kimondani, hogy arra az egész gyülekezet áment mondhasson (1Kor 14,16).

Következésképpen a *simplex* éneklésnek van a legnagyobb haszna. Ez a zenei gyakorlat igen elterjedt szokás volt a keresztények között az első évszázadtól fogva, és csak az üldözés idején maradt abba. Pál apostol több leveléből kiviláglik, hogy szokásban volt a zsoltáréneklés. Krisztus az utolsó vacsora után tanítványaival kiment az Olajfák hegyére, miután dicséreteket énekeltek (Mt 26,30). Mikor Pál és Silás a tömlöcben ültek, éjdzőn imádkoztak és énekeltek (ApCsel 16,25). Nem is szólva a mennyei angyalokról, akik Krisztus születésének éjjelén hálátat mondvá dicsérték Istent (Lk 2,13). Az az éneklés legnagyobb haszna, hogy általa Isten dicsősége nagyobb és hatalmasabb lesz. Az éneklés megvidámíthatja az ember elméjét, megkönnyítheti az élet és a munka terhét. S még nagyobb nyereség, hogy az ember az áhítatos éneklés révén betelhet Szentlélekkel: „teljesedjete be Szentlélekkel, szólván timagatok között éneklések és isteni dicséretetek által és lelki énekek által, énekelvén és dicséretet mondván az Úrnak szívetekből.” (Ef 5,18-19). Pál apostol leveleinek erre a helyére és más hasonlókra alapozva az énekek három formáját nevezi meg az előszó görög szóval: *zsoltárok*, *himmuszok* és *lelki énekek*. *Zsoltár* az a 150 dicséret a Zsoltárok könyvéből avagy a *Psalterium*ból, amelyeket a Szentlélek által több szent ember (Aszáf, Mózes, Salamon, Dávid és mások) alkotott, noha a Zsoltárok könyvét általában Dávidnak tulajdonítják.²² A *himmuszok* dicséretetek Isten jótéteményeiért, mint Mózes és Mirjám, Debóra és Bára, Anna, a tüzes kemencébe vetett három ifjú, Mária, Zakariás és Simeon hálaéneke (2Móz 15., Bírák 5., 1Sám 2., Dán 3., Lk 1. és 2.) Ezeket a dicséreteket latinul *canticum*oknak hívják. A lelki énekek nem csak Istent dicséző *énekek*, hanem buzdításokat, tanításokat, jövendöléseket és hálaadásokat is tartalmaznak, ahogyan Salamon énekei, az antifónák, *prosák* (azaz, sequentiák), verzikulások, benedikciók vagy az éneklés végén mondott áldás.

Pál apostol meghatározza a keresztény éneklés helyes és megfelelő módját: *énekeljete az Úrnak szíveitekben* (Kol 3,16). Ez azt jelenti, hogy az éneklésnek nem csak szívből, nem csak szájjal, hanem a szív buzgóságából kell hangoznia. Eszerint az éneklésnek *kedvesen, jókedvvel, vidáman*, nem pedig bánatosan, rosszkedvűen kell történnie, a hallgatók hasznára és épülésére. Ezenkívül nagyon fontos, hogy az éneklés nem folyhat a gyülekezet számára ismeretlen nyelven. Nem csak lélekkel, hanem *értelennel* is kell énekelni, hogy az éneklés valóban építő legyen.

22 A zsoltárokkal összefüggésben Geleji Katona nagyon éles szavakkal kel ki azon zsoltárok ellen, amelyekben Isten nevét Máriaéval helyettesítették.

Hogy valóban *értelemmel* énekelhessenek, már a reformáció kezdetén sok latin éneket magyarra fordítottak.²³ Az egyik példányból a másikba másolták őket, s emiatt számos hibás másolat keletkezett. Itt kapcsolódik bele a történetbe az Öreg Graduál szerkesztőjének, Geleji Katona Istvánnak munkája. Ifjúkora óta kereste a lehetőséget, hogy a helytelenül elterjedt énekeket kijavíthassa.²⁴ A lehetőség a Bethlen-graduál előmunkálataival adódott, amelyeket az akkori püspökkel, Keserői Dajkával együtt végzett. Keserői Dajka először a latin eredeti alapján kijavította a himnuszok nyelvét és ritmusát, s a repertoárt kiegészítette a sok-sok összegyűjtött graduálból. A zoltárokat jobban az énekléshez igazította, míg a *prosákat*, az antifónákat, a *Te Deumot* és a litániát korábbi alakjukban hagyta. A lamentációkat és a passiókat Geleji Katona javította. Az Öreg Graduál nyomtatásához újra elolvasta az egész kéziratot graduált, sokat javított rajta és tartalmát az eredeti terjedelem egynegyedével kibővítette. Ő maga is írt minden vasárnapra rezponzóriumokat (verzusokat), verzikulusokat, benedikciókat és áldásokat, amelyek korábban egyetlen graduálban sem voltak megtalálhatók. Az ajánlólevél végén Geleji Katona köszönetet mond Rákóczi fejedelemnek a nyomtatási munka támogatásáért, és számos templom és iskola alapításáért Erdély-szerte.

E módszeresen felépített, részletes ajánlólevél után ábécérendes tartalommutató következik a graduál énekeinek liturgikus műfajai szerint. Eszerint az Öreg Graduál 564 tételt²⁵ tartalmaz a következő műfaji megjelölésekkel: 2 *adiutorium*, 252 antifóna, 4 benedikció, 5 canticum, 77 himnusz, 12 introitus, 4 invitatórium, 1 *Kyrie puerorum*, 8 lamentáció, 1 *litania maior*, 1 *oratio*, 2 passió, 7 *praecantiuuncula*, 15 *prosa*, 151 (!) zoltár, 10 rezponzórium, 2 *symbolum* (azaz hitvallás), 10 verzikulus.²⁶ Öt helyen a besorolás pontatlan. A graduál elején szereplő két *adiutorium* közül a második, *Könyörülj rajtunk, Úr Isten* (Miserere mihi Domine) valójában antifóna, amely a későbbiekben az antifónák közt is megjelenik. A tropizált *Örülj és örvendezz* antifóna, amelyet a *Regina caeli laetare* dallama alapján újraszövegeztek, introitus helyén áll, tehát megváltozott funkcióban bukkan fel.²⁷ A *prosák* (azaz sequentiák) közé sorolták a *Kyrie* (*Lux et origo*) és *Gloria*-tégeket és a *Sanctus Angelicust*, s a kantikumok közt két himnusz is található. A graduál első részének végét egy tonárius képezi (s nem pedig zoltár) zoltár szöveggel, amely a nyolc zoltártónust (és a *tonus peregrinust*) s azok differenciáit tanítja példaszövegekkel.

23 Az első fordítási kísérletekről l. Ferenczi 7. jegyzet.

24 Az énekekben előforduló sok hiba miatt a kisebb kancionálét is ki akarta javítani. Ez arra mutat, hogy a graduál az énekeskönyvvel együtt volt használatban.

25 Katalógusom, mely a benedikció- és verzikulus-sorozatokat egyenként felsorolja, összesen 750 tételre osztja a graduált.

26 Az index bevezetéséből kiderül, hogy az anyagot két részben nyomtatták. Mivel a hangjegyek nyomtatásának munkálata hosszan tartott, a zoltárokat külön nyomtatták, és a fólíókat újra előlről számozták. A két részt *a* és *b* betű különbözteti meg.

27 Ez a húsvéti antifóna, mely az akkori Mária-antifóna dallama alapján készült, még három másik forrásban hasonló funkcióban jelenik meg (Huszár Gál 1574, Kecskeméti graduál, Eperjesi graduál).

A liturgikus műfajok kétféleképpen, liturgikus rendben vagy műfaji sorozatokban jelennek meg. A graduál első részét a vesperához és kevés, a miséhez tartozó liturgikus tétel alkotja az egyházi év beosztása szerint. Bőséges választékot kínál himnuszokból és antifónákból minden egyes ünnephez, amelynek konkrét liturgiáját a használó saját maga kellett összeállítsa. Környezetükből kiemelve, a nagycsütörtökhöz és a nagypéntekhez tartozó tételek (*sequentia*, himnusz, *verzikulusok*, *lamentációk*, *oráció*, *Kyrie puerorum*, *passiók*) zárják az ünnepek szerint tagolt részt. Ezután egy másik antifónaválogatás következik az egész egyházi évhez. A graduál második részéből a használónak magának kellett összekeresni a zoltárokat, amelyek nem ünnepek, hanem a zoltároskönyv szerint vannak besorolva. A zoltárok és a hozzájuk csatlakozó kantikumok után az anyagot Geleji Katona műfaji sorozatai és egyes tételek, himnuszok és néhány kanció (*praecantinnuculae*) egészíti ki.²⁸

Mint már kezdetben elmondtuk, ez a gazdag anyag voltaképpen nem került be a gyakorlatba. Az Öreg Graduál megmaradt 13 példányából megvizsgált 9 példány csak részben mutatja a használat nyomait.²⁹ Leginkább a nagyhét anyagát, a zoltárokat és a himnuszokat használták, erre utal sok kéziratos neumajel több versben is.³⁰ Itt-ott az antifóna-differenciákat is kiegészítették a nyomtatott graduálban hiányzó zoltárszöveg-incipitekkel. Az üresen maradt helyekre néhány példányban olyan himnuszokat (természetesen, mindig mást és mást) szúrtak be, amelyek a nyomtatásban hiányoztak.³¹ A legintenzívebb használatra az abban a példányban található kéziratos kiegészítés mutat, amely a somorjai (ma Šamorin, Szlovákia) gyülekezet tulajdonában volt.³² Ez istentiszteleti rendeket tartalmaz minden vásár- és ünnepnapra, meghatározza a vasárnap textusát, majd az énekeket a következő sorrendben: *introitus*, himnusz, zoltár, *kommúnió*, *prosa*, *invokáció*, *fiinita*, és a nagyhétre egy sajátos liturgia. Ezek a műfaji megjelölések részben a graduál liturgikus tételeire utalnak (hymnuszok, zoltárok), részben csak nevükben őrzik régi funkciójukat, mert az elnevezések korabeli gyülekezeti énekeket takarnak.

Az Öreg Graduálra még a 17. század végén is szükség lehetett. Az az egyházkerületi zsinat, amelyet egy kis faluban, Tarpán tartottak, 1706-ban kijelentette, hogy újra kell nyomtatni a graduált, s ez esetben csak a korábban nyomtatott Öreg Graduálról lehetett szó.³³ Jóllehet ezt a döntést nem valósi-

28 A kanciókat a korábbi Batthyány- és az egyidős Eperjesi graduálból ismerjük.

29 Az ismert példányokat a következő magyar gyülekezeteknek küldték el (régí nevükkel idézzük őket): Akna, Gyöngyös, (Hajdú)böszörmény, (Hajdú)nánás, (Nagy)körös, (Sáros)patak, Somorja, Szerencs. A 9. példányból az első lapok a 42. oldalig hiányoznak. Mindeztől nem volt módomban tanulmányozni az Erdélyben őrzött négy példányt (l. Szabó 2. jegyzet).

30 A hajdúböszörményi, nagykörös, somorjai és szerencsi példányokba utólag bejegyzett zenei jelek legnagyobb részét hajlítások.

31 *Örvendezzen már e világ*, a *Rex Christe factor omnium* himnusz nyomán — Hajdúnánás, Somorja; *Gloria laus et honor tibi sit* — az ismeretlen származási helyű példányból; *Idvez légy, Christus* — Gyöngyös.

32 Az iktatás szerint ezt a példányt 1768-ban a debreceni eklézsiának ajándékozták.

33 Idézi Czeglédy S.: „Megifjodó öreg graduálok”, *Confessio* 2 (1978) nr. 4, 76.

tották meg, legalább azt jelzi ez az adat, hogy a graduál néhány helyen használatban maradt.

A nyomtatott graduál példányaiban nagyon kevés utólagos javítást fedezhetünk fel, jóllehet — mindenekelőtt a dallamokat illetően — nagyon szükségesek lettek volna. Ezzel a megállapítással azt a legfontosabb kérdést érintettük, hogy a graduál miért nem ment általános gyakorlatba, s miért nem terjedt el a kívánt mértékben.

Az ajánlólevélben Geleji Katona beszél arról a kántorról, aki a graduál előkészületei munkáiban közreműködött. Hogy milyen mértékben segített a lelkésznek, nem tudjuk. Gelejinek a zenére vonatkozó megállapításai nem mindig pontosak,³⁴ s csak remélhetjük, hogy az előszóban nem dolgozott együtt a kántorral. A szerző a nyomtatásban megjelent sok hibás hangjegy miatt is mentegeti magát. Ennek ellenére a pótlólag nyomtatott hibajegyzékben csak a sok száz szót sorolja fel régi alakjukban és a változtatásokkal, a zenei javításokat azonban azzal a félmondattal intézi el, hogy az „értelmes kántorok” kijavíthatják a hibákat.

Ennek az elvárásnak azonban a kántorok többsége egyáltalán nem tudott megfelelni. Zenei írásbeliségünk hanyatlása, ami a rossz zenei helyesírásban megmutatkozott, már a reformáció idején elkezdődött. Sok *scriptorium*, amelyektől általában megbízható másolatokat lehetett volna remélni, feloszlott.³⁵ A hanyatlás másrészt az iskolai zeneoktatás elhanyagolásával magyarázható, amire Csomasz Tóth Kálmán utalt: „A hazai művészet, különösen a zenei iskolázás és közműveltség, a nemzeti vagy nemzetivé asszimilálódó verses irodalom témakörét és formáit kivéve, a XVI. század második negyede óta úgyszólván minden téren rohamos és tartós hanyatlás képét mutatja. Ez a hanyatlás — a legjobb esetben is megfeneklés — érthető okokból szembevetően jelentkezik a zenei írásbeliség s a vele párhuzamos olvasáskészség elsorvadásában, éppen abban a reneszánsz stíluskorszakban, amikor az erőteljes fejlődésre ezen a területen is nagy szükség lett volna.”³⁶ E hanyatlás számlájára írandó, hogy az Óreg Graduál zenével nyomtatott tételeinek több mint a fele (235 tétel) csak javításokkal vagy változtatásokkal adható elő. A nyomtatásban túlnyomórészt tenorkulcsot használtak, de több, abban megadott dallamot csak altkulcsban lehet értelmezni. Nagyon gyakran előfordul, hogy egy tétel több hangja vagy szakasza egy szekunddal vagy terccel elcsúszott. A nyomtatás tehát nem hitelesíti a dallamokat, noha ezt joggal elváránk tőle.

- 34 Így pl. az éneklés és az énekek meghatározásainak állandó felcserélése. — Véleménye szerint a zene akkor figurális, ha nem csak egy hangon, hanem legalábbbi hat hangon (ut, re, mi fa, sol, la) fut. — Úgy tartja, a graduált a hangok fokai (gradus) szerint nevezzük így.
- 35 Három graduál, a Batthyány-, Óvári és Ráday graduál egyazon ismeretlen *scriptorium*ból származik a 17. sz. elejéről. Valószínűleg ugyanaz a másoló készítette őket; összetartozásukat még erősebben tanúsítja, hogy ugyanolyan módon használnak egy rossz mintapéldányt, esetleg éppen egy hibás nyomtatványt, l. Ferenczi I.: „Zenei helyesírás és «variálás» a XVI-XVII. századi graduálokban”: *Zenetudományi Dolgozatok* 1988. Budapest. 61-71.
- 36 Csomasz Tóth K.: „Szilvás-Újfalvi Imre helye a zenetörténetben”, *A Ráday Gyűjtemény évkönyve* II (1981) 57.

Gyanítható, hogy a legfontosabb mintaképet, a Bethlen-graduált, szintén sok hibával másolták.³⁷

Végül tehát nem valósulhatott meg az a szándék, hogy Erdélyben és más magyar területeken egységes liturgiát alkossanak. Hogy az arra szánt eszközt, az Öreg Graduált milyen mértékben alkalmazták erre a célra, legnagyobb részét attól függött, hogy milyen kántor működött a templomban. Ha képes volt rá, az esetenként fellépő (nyomda)hibát helyesen olvasta és interpretálta. Máskülönbén a graduál olyan gyűjtemény maradt számára, amelyet a régi (= ortodox) szertartások iránti nosztalgiából szívesen felütött, s amelyet különösen a kijavított illetve új szövegek miatt időközönként használni tudott, de ritkábban, mint a gyülekezeti énekeskönyveket. Az anyag kijavítására és használatbavételére azonban a legtöbb kántorban hiányzott a szakmai-gyakorlati háttér, amely alapján a hibás „variánsokat” ki tudták volna javítani,³⁸ és képessé tette volna őket arra, hogy a liturgikus rendek kínálatából alkalmas módon válasszanak. Nagyon szeretném, ha olyan új példányokat találnánk az Öreg Graduálból, amelyek utólagos javításaikkal és más bejegyzéseikkel legalább részben módosítanák a most rajzolt lehangoló képet.

Ford. Déri Balázs

A Szentháromságról való prefáció Huszár Gál énekeskönyvéből

Minister: Bizony, méltó és igaz *etc.*, hogy mi tégedet, örök, mindenható Úr Isten, dicsérjünk, ki az te egyetlen egy fiaddal és a Szentlélekkel egy Isten és egy Úr vagy, nem a személyeknek csak egy voltában, hanem az háromság-nak egy állapotában (= állapotában). Mert amit az te dicsőségedről az te megjelentetésedből (= kijelentésedből) hiszünk, a te Fiadról s a Szentlélekről is, egymástól való elválasztás nélkül azont hisszük, hogy a bizony és örökké való Istenségnek vallásában a személyekben is a tulajdonság, az állapotban is az egyezés és a felségben imádtassék az isteni egyenlőség. Kit dicsérnek az angyalok és a főangyalok, kik meg nem szűnnek kiáltani minden napon egyenlő szóval ezt mondván:

Chorus: Szentnek angyalok *etc.*

(Lásd Pásztor János cikkét a 34. oldalon)

37 A hibás „variánsok” segítenek a graduál tételei származásának meghatározásában. Noha a közös jó variánsok is útmutatók lehetnek, a feltűnő azonos hibák jobban utalnak a lehetséges eredetre. Így például egy első tónusú antifóna négy utolsó hangja a Batthyány, Óvári, Ráday graduálban és az Öreg Graduálban ugyanúgy lejjebb csúszott egy szekunddallal. Hasonlóképpen írták, illetve nyomtatták egy kvinttel magasabbra egy antifóna két utolsó hangját az Eperjesi és az Öreg Graduálban.

38 Hogy milyen fáradságos, gondosságot és körültekintést igénylő munka a hibák javítása, megtapasztalhattam az Eperjesi graduál kiadása során (l. 10. jegyzet). A javításokat a kiadás kritikai apparátusában lehet figyelemmel kísérni.